

Ивана Башић*Етнографски институт САНУ, Београд**xeliot@gmail.com*

Лаж као комуникациони модел и концепти лажи у српском језику и култури*

Апстракт: У раду се разматра лаж као комуникациони модел, да би се потом фокус пренео на анализу концепата лажи у српском језику и култури. Показује се да је лаж у српском народном стваралаштву била често концептуализована као шаљива измишљотина, намењена забави. Поред тога, забележен је концепт лажи као штетног изрицања неистине, мотивисаног коришћу и стицањем моћи. Штетна лаж је у српским народним представама углавном повезана са моћним „Другим“, док се припадницима сопствене заједнице обично приписују невина, шаљива лаж или лаж као надмудривање. У савременој српској култури лаж је најчешће повезана са политичарима и медијима као носиоцима друштвене моћи.

Кључне речи: семиотика лажи, концепти лажи, лингвистичка антропологија, српска култура.

У светлу семиотичког истраживања које лаж испитује као комуникациони модел, лаж се може дефинисати као хотимично давање нетачне информације, у нескладу с нашим судом о стварности, а са циљем да се прималац информације доведе у заблуду и прихвати дату информацију као тачну. Лаж стога представља веома сложен и парадоксалан семиотички феномен. Будући да преноси нетачну информацију, она представља комуникационо средство које је у супротности с уобичајеном подразумеваном сврхом и смислом комуникације као преноса исправне информације. У процесу изрицања лажи, укинута је подразумевано правило „говори истину“, што доводи не само до измене сврхе комуникације, већ и до измене контекста и кода – претпоставка адресата о постојању могућности да добије неисти-

* Текст је резултат рада на пројекту бр. 47016 *Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије. Израда мултимедијалног портала Појмовник српске културе*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ниту информацију на разнолике начине може утицати на њена тумачења и трансформације.

Поред тога, с обзиром на то да је лаж сложен културни феномен, на анализу лажи не може се применити само традиционални Јакобсонов комуникациони модел, који садржи адресанта, контекст, поруку, контакт, код и адресата, већ се морају издвојити и два типа комуникационих канала који се заснивају на два могућа правца преноса порука. Дакле, поред Јакобсоновог модела, који оперише најтипичнијим случајем правца „Ја – Он“ и који подразумева да је пре почетка акта комуникације нека порука позната адресанту, а адресату није, за разумевање функционисања комуникације у култури нужно је имати у виду и други правац преноса – „Ја – Ја“, тј. случај када субјекат предаје поруку самом себи, односно ономе коме је порука већ позната. Иако овај случај изгледа парадоксално, он, као што закључује Лотман, „није тако редак и у општој схеми културе не игра малу улогу (Lotman 2004, 29). Обраћање самоме себи представља суштинску чињеницу историје културе, а имање у виду овог другог правца комуникационог модела посебно је важно када је о лажи реч, будући да се, и на колективној и на индивидуалној равни, непрекидно срећемо са случајевима самообмене, али и да је за постојање лажи неопходна не само намера адресанта и његово „двоструко размишљање“ (што је такође вид аутокомуникације), већ и спремност адресата да буде обманут. Стога се под комуникационим моделом овде подразумева не само класичан Јакобсонов систем, већ и комуникацијска схема „Ја – Ја“, у којој долази до квалитативне трансформације информација, које доводе до „преиначавања“ тог „Ја“ (Lotman 2004, 31). Поред постојања модела у коме се унапред задата информација премешта од једне особе до друге са сталним комуникационим кодом, овде је реч и о трансформацији и преформулацији информације, при чему се уводе нови кодови, а адресант и адресат представљају исто лице. Управо у случајевима „двоструког мишљења“, односно намере лагања, као и у случајевима самообмене, било да се она одвија на нивоу људске заједнице, која шаље поруку самој себи, или на нивоу појединца, информација, праћена изменом кодова, постаје полазиште за поновно осмишљавање реалности у нескладу са чињеницама. Људска је култура „сума порука коју размењују разни адресати“ и „једна порука које колективно ‘ЈА’ човечанства шаље самом себи. С тог становишта, људска култура је колосални пример аутокомуникације“ (Lotman 2004, 49), закључује Лотман. Истовремено, људска култура је препуна лажи упућених другима, али и самообмана, до те мере да би се могло тврдити да почива на њима и да представља *колосални пример лажи* – што је посебно видљиво нпр. у разнородним митологизованим представама помоћу којих културе стварају и идеализују себе.

Додуше, лаж није вештачка ни изопачена одлика људске врсте – она се, према Кембеловим (Kembel 2005) речима, јавља посвуда у природи „с изванредном довитљивошћу“, у виду варки, мимикрија, илузија и обмана. У људском свету, лаж је релативан појам и може се одредити негативно – као оно што није истина. Истина се пак, према класичној теорији истине, тј. теорији адекватације или кореспонденције, одређује као својство суда, а састоји се у слагању мисли и ствари (*adequatio intellectus et rei*), односно у „слагању суда с оним о чему судимо, а што је онакво какво јест без обзира на то како ми о томе судимо“ (Filipović 1965, 191). Стога је истина својство суда које он поседује у односу према реалности. Из тога произилази да би неистина (лаж) била својство суда које се састоји у неслагању мисли и ствари. У традиционалној теорији знања разликујемо шест основних појмова истине: 1) истина као кореспонденција; 2) семантичка теорија (као подврста теорије кореспонденције), 3) истина као откривење, 4) истина као подвргавање правилима, 5) истина као кохеренција и 6) прагматичка теорија истине. На основу постојања бројних теорија истине и смена њихове доминације, могло би се рећи да је истина темпоралан појам и да зависи од многих услова. Семантички релативизам и скептицизам коначно су учврстили сумњу у могућност поседовања једне, непроменљиве и апсолутне истине, како у научном, тако и у свакодневном смислу (в. Festini 2012, 403–409).

Насупрот логичком и научном појму истине, стоји наивни појам истине, или став наивног реализма, који интуитивно разуме да наше мишљење садржи апсолутно реалну стварност искуствених предмета. Супротно учењу логике, која лаж одређује као неслаганост мисли и стварности, у наивном светоназору, али и у психолошком и комуникационом смислу, лаж углавном разумемо као хотимично изрицање ставова који нису у складу са нашим осећањима, мислима, сазнањима или судовима о стварности. Изношење неистина за које верујемо да су истините називамо *заблудом*.

Свака лаж садржи заправо два исказа – онај који чујемо и онај који је неизречен, при чему неизречен садржи негацију изреченог исказа. Лингвистика сматра да лаж постоји ако иза исказа стоји неизречени истинити исказ, који садржи тврдње да/не. То значи да знак лажи није двоструко мишљење, већ постојање двоструког исказа (опширније в. Weinrich 2005)¹.

¹ Притом је важно уочити разлику између лагања и обмане. Иако и животиње користе знакове да би обмануле, човек је једина животиња која лаже. Када желимо да обманемо некога, желимо да га доведемо у заблуду, уверавајући га у нешто у шта ни сами не верујемо, а то можемо учинити гестом, маскирањем, деловањем или неделовањем, чак и тишином. Лаж је пак најчешће усмено или писано упућена вербална порука и стога обмана постоји и у животињском и биљном свету, па чак и у неживој природи, али лаж постоји једино у људском друштву.

Логика одређује став као нешто за шта се може рећи да ли је истинито или лажно. Жеље, питања или наредбе не могу бити истинити или лажни – иако се њихова интелигибилност заснива на претпоставци о истинитости, односно о постојању одређеног стања ствари (в. Koen i Neigel 2004, 60). Придев *лажни*, ипак, неће се односити само на ставове и изричаје, већ и на жеље, питања, појаве, бића и понашања – тако можемо рећи да постоје *лажне жеље*, *псеудопитања*, за неко уметничко дело рећи ћемо да је *лажно* (да је фалсификат, да је неаутентично итд.), као и за особу или понашање. У свакодневном поимању истине, царство лажи постаје свеобухватније и не могу му се лако поставити границе.

Према чувеној Августиновој дефиницији, лаж је ствар лажног сведочанства, одређена интенцијом, односно – лаж је изјава пропраћена жељом да се вара². То значи да није свако онај ко каже неистину лажљивац – уколико он верује да изговара истину, он не лаже. Лаж је, дакле, одређена постојањем жеље за преваром и постојањем *двоструке мисли* – оне коју неко зна или мисли да је истинита и оне коју ствара знајући или мислећи да је лажна. Стога неко може рећи лаж, а да не лаже, или рећи истину а да лаже. Лаж не зависи само од тачности онога што је изговорено, већ превасходно од *намере*.

С друге стране, једино у друштву у коме је истинитост норма и обавеза, постоји лаж. У заједници која не би претпостављала истинитост као уобичајено стање комуникације, лаж не би постојала. Лаж се, такође, не тиче само наших вербалних активности, она утиче на целокупну личност, па и на човечанство у целини, а по свему судећи, има и патогене последице³. У *Будућности једне илзузије*, Фројд, на пример, одређује религијска учења као

² Кључне ставове о проблему лажи, на која се ослањаји и савремена семиотичка истраживања, формулисао је Св. Августин у делима *De Mendacio* и *Contra Mendacium*. Као основне елементе лажи он види дволичност и намеру обмане, двоструко размишљање, те неусклађеност између унутрашњих мисли и спољашњих манифестација. Августин дефинише лагање као намерну субверзију канона истине, који утемељује језик као здрав и делотворан медиј мисли и комуникације. За њега је лаж кварење комуникације, јер она изопачује изворну и правилну употребу језика и крши заједништво ума који говор чини могућим. Лаж је лажни исказ с намером обмане. Исказивање неистине без намере да обмане није лаж. Два кључна момента конституисања лажи јесу тврдња и лажљивчево уверење о тврдњи, али и уверење примаоца информације (опширније в. August. De Mend. и August. Contra. Mend.).

³ Ово потврђују савремене медицинске студије које су показале да лаж штетно утиче на здравље појединца, будући да има негативне физиолошке учинке, попут повећања броја откуцаја срца, повишавања притиска и сл. (опширније в. L. ten Brinke, J.J. Lee and D.R. Carney 2015).

колективне илузије⁴, које су утицале на то да је човечанство као целина, под утицајем религије, одричући се својих нагона, доспело у стања која су аналогна неурозама: „Талози тих процеса, сличних потискивању, који су се догодили у праповијести, још су се дуго задржали у култури. Религија би дакле била једна опћељудска присилна неуроza“ (Frojd 1986, 351).

Лаж је као патогени елемент препозната и у светим књигама и стога је забрањена као један од смртних грехова. Међутим, њој се истовремено признаје статус темељног и универзалног људског својства – сваки је човек лажљивац (*Omnis homo mendax*). Лаж начелно наилази на моралну осуду, али постоји и оправдање лажи – она је прихватљива ако је изречена из племенитих побуда и ако штити очување друштвене структуре и вредности заједнице. Иако је осуђивао лаж као грех, Св. Августин је истицао релативну природу лажи, те тако наводи пример где би изрицањем истине човек почињо грех⁵. У различитим културама и религијама, поред начелне осуде лажи, јавља се и читав низ „оправданих лажи“ – од апостола Павла, који у *Посланици Коринћанима* описује како је зарад вере „обмањивао“⁶, па до четири модела изрицања лажи „неверницима“ (*такуја, китман, таврија и муруна*) које су дозвољене муслиманима. Прагматична лаж, мотивисана оним што нека заједница сматра врхунским добром, дозвољена је чак и у строгим етичким и религијским системима, који је начелно најоштрије осуђују.

Иако већина заједница осуђује лаж, под одређеним околностима она се ипак може перципирати као етична. Тако су нпр. Одисејева лукавства описана као довитљиво умеће преокретања стварности у сопствену корист. Лаж која доноси победу над непријатељем такође се разуме као „добра

⁴ Фројд, додуше, формално прави разлику између илузије, заблуде и лажи – дефинишући илузију као нешто што се рађа из људске жеље, али није нужно лажно; ипак, додаје он, „примере илузија које су се обистиниле иначе није лако пронаћи“ (Frojd 1986, 339). Одређујући религијска учења као недоказиве илузије, за које се нико не сме присиљавати да их држи истинама, истичући њихову невероватност, противречност и немогућност да се суди о њиховој стварносној вредности, будући да су недоказиве колико и непоречиве, и поредећи их са суманутим идејама, он их ипак имплицитно означава као – обману и неистину (Frojd 1986, 339–340).

⁵ Будући да га знају као лажљивца, ако човек путницима каже истину на ком су путу разбојници, путници му неће поверовати и страдаће. Стога је он, ако жели да их спаси разбојника, принуђен да лаже.

⁶ „Јер будући слободан од свију, свима себе учиних робом, да их што више придобијем. И постадох Јудејцима као Јудејац, да Јудејце придобијем; онима који су под законом као под законом, да придобијем оне који су под законом; Онима који су без закона постадох као без закона, премда нисам Богу без закона, него сам у закону Христову, да придобијем оне који су без закона. Слабима постадох као слаб, да слабе придобијем; свима сам био све, да како год неке спасем. А ово чиним за јеванђеље, да будем његов заједничар“ (Кор. прва 9, 19–23).

лаж“, а лажљивац постаје практична особа надмоћне интелигенције⁷ (в. Kembel 2005, 53). Друштво не осуђује ни лаж у игри⁸, јер се она одвија у складу са предвиђеним комуникативним протоколом, слично као и фикција у уметности. Уметност такође има повлашћено место – она сме бити лаж, али таква уз чију помоћ откривамо истину. У оквиру теорија уметности јавља се стога посебна категорија „естетске истине“ или „уметничке истине“ (опширније в. Kvas 2011). У савременом свету је, по свему судећи, протокол измењен и у сфери озбиљних питања, те се чини као да постоји прећутна дозвола или претпоставка да је у јавном и политичком дискурсу лаж дозвољена уколико може побољшати „политичку игру“. Тако се нпр. израз *предизборно обећање* (*election promise*) често разуме у значењу „предизборна лаж“, а *дипломатски говор* постаје синоним за интелигентан начин прећуткивања или заобилажења истине.

За велики преокрет у погледу односа између истине и лажи дугујемо, између осталог, Ничеовој филозофији. Наиме, он је сматрао да је људска свест опсенарска, да живимо у илузијама, те да се појединац „интелектом највећма користи само за прерушавање“ (Ниће 1984). За Ничеа, лаж почива у језику – иако језик представља могућност за успостављање контраста између истине и лажи, он је истовремено извор неистине, а суштина лажи се заснива на злоупотреби језичких конвенција⁹. У Ничеовој епистемологији, која је остварила значајан утицај на модерно поимање истине, све

⁷ Хеленски појам *metis* означава тип „веште, лукаве и подмукле интелигенције, примерене опасностима крцатој трци за успехом у интензивно такмичарском друштву, која се служи смицалицама и лукавствима када је сучељена са грубом силом“. Метида (*Metis*) се односи на мудрост, препреденост и опуртунизам. То је врста макијавелијске интелигенције која је усмерена ка делотворном постизању циља (Kembel 2005, 65).

⁸ Позната је игра *Лажљивчева коцка*, у којој играч мора повремено да лаже, иначе никада не би победио. Она поставља питање да ли је лаж и даље лаж у околностима када се очекује да неко лаже. Разлика између лажи нпр. у јавном, политичком дискурсу и лажи у игри састоји се у одређеном друштвеном протоколу – иако актери у оба случаја лажу, када је реч о политичком говору, протокол који води комуникацију требало би да гласи: „говори само истину“, док је протокол који важи за игру „реци било шта што може побољшати твоју игру“ (Ditmarsch et al. 2012, 41–72).

⁹ У различитостима језика Ниче налази очигледност његове суштинске произвољности, те долази до закључка да се посредством језика никада не долази до истине. За Ничеа је цео језик у метафорама, те је и сам појам непоуздан, будући да „настаје поистовећивањем неистоветног“, те стога испоручује превид индивидуалног и стварног; он је „талог неке метафоре“. На питање шта је истина, Ниче даје поражавајући одговор: „[...] истине су илузије за које смо заборавили шта су, метафоре, похабане и са изгубљеном чулном снагом [...]“ (Ниће 1984, 79).

што знамо и изричемо постаје лаж, а њен извор он види у друштвеним конвенцијама – „слушали смо једино о обавези да се лаже према утврђеној конвенцији, да се лаже према друштвеним правилима и стилу који је обавезан за све [...] и према столетним обичајима“ (Ниће 1984, 79).

Лаж је, дакле, условљена културом, као и истина – будући да представља само прекршај онога што је једно друштво изабрало као обавезу да сматра истинитим. Истина се, према Ничеу, заснива и на људској способности да заборави да су првобитне метафоре интуиције само метафоре и да их узима за саме ствари. Он сматра да је интелект *мајстор прерушавања*, а да је нагон да се производе метафоре и од њих образује саће појмова, фундаментални човеков нагон. Поред овог нагона, у човеку постоји и склоност да буде варан (Ниће 1984, 79). Управо услед те сликовитости и субјективне обојености природног језика језичким концептима који творе одређени поглед на свет, природни језик се доживљава као недовољно прецизан, субјективан, вишесмислен, укратко – недовољно објективан и одређен и, услед тога, лажљив.

Питање односа истине и лажи постаје све сложеније, јер више није реч само о поклапању између сазнања и предмета сазнања, већ и о нашим комуникативним и семиотичким активностима. Додатни проблем када је реч о дефинисању истине, те стога и лажи, представљају знакови. Знак увек „лаже“, јер он стоји уместо нечег другог, а то друго не мора нужно постојати. Стога је семиотика дисциплина која проучава све оно што се може користити за лаж, те Умберто Еко сматра да теорије лажи треба узети као опсежан програм опште семиотике (Еко 1976, 6). Еко одређује лаж као кључно својство (*proprium*) семиозе: где год постоји функција знака, постоји и могућност лажи (Еко 1976, 58). У основи наше комуникације лежи лаж о правилима, која омогућава лаж помоћу правила¹⁰ – ми по навизи узајамно повезујемо присуство последице и претпостављено присуство онога што им је претходило. Еко сматра да једино не можемо лагати помоћу слика у огледалу, јер оне приказују оно што је присутно. Релација између објекта и његове слике у огледалу јесте однос два (истовремена) присуства, без икакве могућности посредништва (Еко 1986, 216). Међутим, иако огледало не производи знаке, оно ствара илузију двоструког присуства неког објекта посредством његове пуке рефлексije. А стварање илузија је блиско лажи. Стога би се могло тврдити да не лажу само знакови, већ и – рефлексije.

¹⁰ Лагање је увек и семиотичка и друштвена активност, јер се одвија између пошиљаоца и примаоца. Еко запажа да је лагање омогућено претпостављеним обавезујућим правилом да оно што следи указује на оно што му је претходило. Лаж се, дакле, заснива на претварању да прихватамо систем правила који суштински није обавезан (али је обавезујући ако се прихвати).

Иако језик служи за међусобно разумевање и размену, свако ко користи језик може лагати или бити слаган. Од нехотичних случајева затамњивања значења до њихове вишезначности и подложности разноврсним интерпретацијама – језик лаже. Ипак, уколико прихватимо основна лингвистичка правила семантике речи, долазимо до закључка да се речима не може лагати. Најпре, стога што је свако лексичко значење широко и нејасно, потом, стога што оно уводи заједницу разумевања, будући да је социјално, и, коначно, зато што је свако лексичко значење апстрактно. Из тога следи закључак да не лажу речи већ – текстови, будући да семантика текста тврди да је свако значење текста уско, прецизно, индивидуално и конкретно, те се управо стога у њима може појавити лаж. Међутим, како сматра Вајнрих, концепти имају то својство да и речи које, по дефиницији, не могу говорити ни истину ни лаж, могу учинити лажним. Концепт може да лаже и када стоји самостално, јер иза њега стоји неизговорени али препознатљив контекст¹¹ (Weinrich 2005).

Будући да ни језик ни култура не подлежу неумољивим стегам стварности, они се могу користити за скривање и изокретање истина, у складу с интересима моћних и пожељним стањем друштва. Из свега наведеног, може се извести закључак да културе лажу и да је лаж не само културна активност *par excellence*, већ и неопходност својствена људском друштву, на основу које културе и настају:

„На сваком нивоу’, [...] ‘од најгрубље камуфлаже па до поетске визије, језичка способност сакривања, дезинформисања, замагљивања смисла, претпостављања, измишљања, неопходна је за равнотежу људске свести и за развој човека као друштвеног бића.”“ (Kembel 2005, 50).

О важности лажи за људску цивилизацију понешто нам сведочи и историја језика. Лаж се, као опозит истини, у индоевропским језицима може изразити негативном формом (*неистина*, *untrue*, *Unwhar* итд.), али готово у свим постоји одговарајућа лексема за изражавање појма лажи. У погледу речи која означава лаж, постоји значајно поклапање у словенским и германским језицима, али већина речи за означавање лажи у индоевропским језицима има непознато порекло, тако да је немогуће установити основни појам или мотивациону основу ових лексема.

¹¹ Вајнрих наводи примере немачке фразе *Blut und Boden* (‘крв и тло’), која је била употребљавана за идеолошку лаж и стога заједничка употреба ових речи у наведеној синтагми њих унапред контекстуализује као лаж. Само речи без контекстуалне детерминисаности не могу да лажу, али чим се нађу у одговарајућем културном контексту, детерминисане одређеним (лажним) концептом, оне и саме постају лажљиве. Познати примери фраза које су контекстуализоване као лажи у српском језику били би нпр. *Сви Срби у једној држави*, *Брзе пруге Србије*, *Нико не сме да вас бије* и сл.

Бак сматра да се појам лажи можда развио из блажих појмова, попут недостатка, грешке или штете/зла, али се то не може поуздано знати. Тако се нпр. у латинском јавља *mendacium* и *mendax* – ‘лагање’, ‘лажљивац’; *mendum*, *menda* – ‘(физички) недостатак, грешка (у писању)’. Латински глагол *mentiri* ‘лагати’, води порело од *mens*, *mentis*, ‘ум, интелигенција, мишљење’, вероватно као плод семантичког развитка из ‘рећи нешто измишљено’. Ту спада и шпанско *mentira*, италијанско *menzogna*, старофранцуско *mensogne*, француско *mensonge* (вероватно под утицајем *songe* ‘сан’). Постоје италијанско *bugia*, француско (пров.) *bauzia* ‘обмана, подлост, препреденост’, француско *bauza* ‘обмана’, поред старофранцуског *boise* у значењу ‘лош, зао’. Лит. *melas*, лет. *meli* (мн.), те лит. *meluoti*, лет. *meluot*, према *melst*, ‘гласине, оговарање, причати бесмислице’, сродно је са *maldīt* ‘грешити, погрешити’. Велшко *celwydd*, од *cel* ‘скривено’ и *gywdd* ‘знање’ упућује на скривање истине/знања. Делимичан синоним лажи је *обмана*, појам који је, према Баку, у многим случајевима настао од *смејати се*, *исмевати*, *збијати шалу* (*laugh at*), док су друге везе успостављене са појмовима *повредити*, *оштетити*, *ометати*, *уловити*, *ухватити* (*у замку*) и сл. (в. Вuck 1965, 1169–1171)

У словенској култури, пак, обмана може имати и сакралану и магијску функцију. Обмана или лаж представља вид магијског ритуала који се изводи да би се људи заштитили од нечистих сила, болести и опасности, а има свој акциони и вербални израз. У словенској традицији обмана се примењује за заштиту новорођенчета (нпр. давање заштитних имена деци у Србији и сл.), за заштиту од болести, од нечистих сила, а познат је и фолклорни мотив обмане смрти. Вербалне обмане користе се за одбрану од града и туче, потом у производној магији, а у бајкама и легендама лаж представља један од популарних мотива – уз помоћ лажи херој постиже циљ, избегава опасност, побеђује супарнике. У словенској паремиологији и фразеологији велики број изрека, израза и формула посвећен је лажима (опширније в. Tolstoy 2004, 457–460). Светлана Толстој дефинише обману не толико као говорни чин, прагматички корелат лажи, него као понашање и деловање, чијим посредством се адресат доводи у заблуду, наводећи читав низ примера ритуалних обмана са заштитном функцијом у словенској народној култури, а као још један вид „одступања од истине“ које има магијско значење и сакралну примену, наводи и чудо (опширније в. Tolstaja 1995, 109–115).

Српска реч *лаж*, *лагати* настала је из прасловенске основе **lǝg-*, према индоевропском **leugh-* (у готском *liugan*, нвнем. *lügen*; словенски превојни степен налази се и у ствнем. *lugi*, нвнем. *Lüge*, чему одговара и *lǝžь*). Из истог су корена и енглеско *lie* ‘говорити лажно, рећи неистину ради обмане’, које се развило из староенглеског *legan*, *ligan*, раније *leogan*, из

протогерманског **leugan*. Ова основа није нађена у латинском, грчком и санскрту. Поред речи *лаж*, јављају се и *лажа* и *лашка* ‘детињарија, лакрдија’ (в. Skok 1972, 260).

Вуков *Рјечник* бележи следеће значење лексеме *лаж*: „лаж, лажи, f. (loc. лажи) 1. die Lüge, mendacium: утјерати кога у лаж, einen Lügen strafen, arguo mendacii. 2. (у Дубр.) отишао у лаж, кад ко уђе жени у кућу (постане улез), pubere ихоги“. *Лажа* је лажљивац: „лажа, m. der Lügner, mendax. cf. лажац, лажљивац“ (Stefanović Karadžić 1818), док је у Елезовићевом *Речнику косовско-метохијског дијалекта* забележен облик *лажа* у другом значењу: „лажа, е ж. неистина. Облик *лаж* у овом говору се не чује: Сан је лажа а бог је истина. — Лажа ће то бит, ја се надам. — Сас лажу му је точијо. — Лажа искочи тај авадиџ. — Нађи лаже. Б.П. — Но ако се лажом не искупите. Б.П.“ (Elezović 2017). У *Речнику косовско-метохијског дијалекта* забележена је и лексема *лажовина*: „лажовина, е ж. лагарија, лаж, бајка: Старинске лажовине. Б.П. — Лажовину чујем. Б.П.“ (Elezović 2017). У *Речнику говора Јужне Србије* забележен је облик *љжјање*: „љжјање с лагање. ‘У Врање нема лжјање: сто кіла крушке, двеста кіла дршке’ (Врање)“ (Zlatanović 2017).

Речник Матице српске даје следећа значења глагола *лагати* и именице *лаж*:

„лагати, лажем несвр. 1. говорити неистине, лажи, обично свесно, с одређеним циљем; измишљати. –[...] 2. (некога, некоме) бити неискрен према некоме; лажима доводи у заблуду, варати, обмањивати (некога). 3. (о некоме, на некога) лажно оптуживати, опадати, клеветати, бедити; оговарати (некога). * ~ се 1. говорити лажи један другоме, обично свесно, с одређеним циљем; обмањивати се. 2. обмањивати самог себе, заваравати се.

лаж, лажи ж (лок. лажи, ген. мн. лажи) намерно, свесно изречена, изнета нетачност, неистина; измишљотина; превара, обмана. • гола (пресна) – апсолутна, потпуна лаж, неистина. (у)гонити, утер(ив)ати и сл. некога у лаж набедити, набеђивати некога да лаже, да говори неистину. у лажи су кратке ноге, лаж се брзо открије. ухватити некога у лажи открити, утврдити, закључити да неко лаже“ (Vujić 2011).

Поред бројних изведеница из *лаж* и *лагати*, забележене су и синтагме и фразеологизми, попут *арсенал лажи*; *дебела лаж*; *тешка лаж*, *слатка лаж*, *бела лаж*, *крилата лаж*, *пусте лажи*, *лажна узбуна*, *чиста лаж*, *прљаве лажи*, *опасне лажи*; *ако коза лаже рог не лаже*; *ко радо лаже*, *радо и краде*; *криво се заклет*, *криво сведочити*, *право седи а криво говори* – *лаже*; *лагати у очи*, *хватати у мреже (сопствених) лажи*, *оденути лаж у истину*, *размрсити истину од лажи*, *сервирати лажи*, *крепити се лажном надом* (Vujić 2011).

На основу лексикона и етимолошких података, може се закључити да је концепт лажи у српском језику, као и у већини индоевропских језика, у вези с идејом грешке, недостатка, да је одређен као нешто што је лоше, зло, притворно, да је у питању претежно вербална активност, повезана с измишљањем или скривањем знања/истине, које може имати свој извор у злоби и лошој намери, али може бити и у вези и са шалом и лакрдијом. Лаж има и одређену врсту материјализације, те тако може бити *дебела* или *пресна*; замишља се као нека врста хране (*сервирати лаж*, али и *хранити се лажима*, *прогутати лаж*, *крепити се лажима*), те тако може имати и „укус“ – *горка* или *слатка лаж*; у вези је са бојама и светлошћу, те може бити *шарена лаж*, *бела лаж* или се може *давати лажна светлост*; лаж може бити *прљава* и *чиста*; може бити и *гола* или се *заодевати у истину*; у вези је са представом кривости (насупротив правди/истини), а концептуализује се и као мрежа (*мреже лажи*, *размрсити истину од лажи*, *упецати се у сопствене лажи*).

Лаж је, чини се, у народној свести¹², била схваћена понајвише као изрицање невероватне фикције, често са комичним ефектом¹³, што је значење

¹² Употреба лексеме *лаж*, као и концепти лажи у народној и уметничкој српској књижевности анализирани су на основу претраживања дигитализованих збирки српске књижевности – Вукових збирки на пројекту Растко (<https://www.rastko.rs/knjizevnost/usmena/index.html#zbirke>) и пројекта Антологија српске књижевности Учитељског факултета Универзитета у Београду (<http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/>).

¹³ У Вуковим *Народним приповјеткама* из 1853. године, реч *лаж* се среће само у пет прича. Прича *Међедовић*, с очигледно и претерано фантастичним садржајем, завршава се речима „И на част вам лаж“, које све исприповедано одређују као лаж. У причи *Очина заклетва*, лаж означава злонамеран неистинит исказ, односно доноси концепт лажи као „штете“, али и гласине, као и у причи *Девојка цара надмудрила*, у којој се лаж одређује као оно што се може најдаље чути. У причи *Три јегуље*, лексема *лаж* се јавља поново у контексту „аутопоетичког“ исказа, са значењем фантастичне приче: „и лаж чуо, лаж казао, и Бог ми те веселио“. У причи *Лаж за окладу*, значење лажи најближе је опет значењу фантастичне фикције и шале. У причи *Краљ и чобанин*, лаж је синоним за очигледну фикцију, повезану са мудрошћу (Stefanović Karadžić 1853). У свим овим случајевима, лаж се односи искључиво на вербалну активност, и то много чешће на активност приповедања фантастичних, очигледно измишљених прича, него на активност обмане. У причи *Еро и Турчин*, лаж је изречена у контексту шаљивог надмудривања (Stefanović Karadžić 1827). У причи *У лажи су кратке ноге* (Stefanović Karadžić 1870) *лаж* има значење најприближније савременом – неистинит исказ, срачунат с намером да обмане, ради стицања одређене користи за лажљивца. У причи *Зет у пуницама* (Stefanović Karadžić 1870) јављају се лексеме *полажица* и *полагивати* које имају значење потврђивања изречене лажи и претеривања у њој, као и значењску ком-

присутно и у дијалекатском облику *лажовиџа*, чије је једно од значења ‘бајка’, као и у *лажа* и *лашка* ‘детињарија, лакрдија’. Отуда и израз *причам ти причу*, односно *причати приче* у значењу ‘лагати’.

Иако је лаж у народном стваралаштву често концептуализована као фантастично, шаљиво претеривање или фикција, бајка, те као способност надмудривања која има позитивну конотацију, она има и значењске компоненте зла и огрешења. У утврђивању таквог односа према лажи свакако је свог удела имао и хришћански поглед на свет, који лаж, готово по правилу, одређује као зло – истина припада Божјем царству, она је светла, док је лаж ђаволски изум и припада таму, а лажљивци морају бити кажњени.

Овај концепт препознатљив је и у списима Св. Саве, где се могу наћи искази о лажи засновани управо на опозицијама светлост/истина и таму/лаж¹⁴. Хришћански концепти лажи дуго су били доминантни у српској уметничкој књижевности. Гаврил Стефановић Венцловић тако у делу *Црни биво у срцу* контрастира Божју хвалу наспрам лажи, коју ставља у исту раван са шалом, смехом, ласкањем, али и укором¹⁵. Лаж је удружена с неправдом („Неправда сама себе с лажом погуби“), изједначена с блатом („Ко се у лажу узда, он гони калом ветар“. „Не може се сунце залепити с блатом, ни истина се видела покрити с лажом“) и с јаловим дрветом/

поненту хвалисавости. Глагол *налагати* и мотив лажи јављају се и у причи *Опет зла свекрва*, у којој је лаж неистинит исказ повезан с обманом и злом/штетом. У *Српским народним пјесмама* из 1845. године, у песми *Свеци благо дијеле*, лажљивост се повезује с недостатком вере и чисте душе. Песма *Змија младожења* завршава се аутопоетичким исказима „Нас лагали, ми полагајемо“. У песми *Женидба краља Вукашина* значење лажи блиско је илузији, сновиђењу: „Сан је лажа, а Бог је истина“. У песми *Марко Краљевић и Арапин*, лаж је и давање заклетве која се не може или се може тешко испунити. У песми *Смрт Марка Краљевића* читав свет је лажљив, односно – илузија: „Лажив св’јете, мој лијепи цв’јете“ (Stefanović Karadžić 1845). У српској култури постоје и бројне изреке и пословице о лажима: „Чело, очи и поглед врло често лажу, а говор најчешће“; „Ко много збори – или много зна или много лаже“; „Лако му је да лаже, сви му верују“; „Лаж се пређе прими него истина“; „Кад лажеш, тако лажи да и сам мислиш да је истина“; „Лажа мисли да сви људи лажу“; „Лакомац и лажљивац одмах се погоде“ итд. Ове пословице такође показују да се лаж схвата претежно као вербална активност, да је најчешће мотивисана (материјалном) коришћу, али и да је за постојање лажи нужна самообмана.

¹⁴ „Ако кажем да заједницу са њим имамо, а у таму ходимо, лажемо и не творимо истину. Ако ли у светлости његовој ходимо и заповести његове чувамо, да је и сам светлост, заједницу имамо са њим“ (Sv. Sava 2009).

¹⁵ „[...] није било за свашто и свакад / божије хвале у мојих усти, / неголи моје су беседе биле / шала, лажа, ласкање светско, / укор, покор, прекор, шега и смех“. „[...] весео глас ти донео сам, а не коју шалу ни лажу“ (Stefanović Venclović 2009).

биљком („Врло лажа цвета, али рода не износи“), а конципира се и као течна материја („Црпе лажу ка из бунара воду“) (Stefanović Venclović 2009), што је, свакако, у вези са њеном превасходно вербалном природом и метафором „речи су вода“ (*течно говорити, бујица речи* и сл.).

Иако је просветитељство добрим делом напустило хришћанске концепте добра и зла, лаж има превасходно негативан статус и у оквиру њега, само што се сада контрастира светлости људског разума, а не божанској истини. Њена негативност сагледава се ипак и с обзиром на (утилитарну) сврху. Доситеј Обрадовић у наравоученију за басну *Лав, курјак и лисица*, лаж поистовећује с ласкањем, слаткословљем, али и са довитљивошћу. Лажљивац, чија је персонификација лисица – према Доситејевом тумачењу –

„нам овде не игра сасвим достојну осуђенија персону, и он лаже како најбоље зна и може, ал’ ваља му простити, јер му је до главе. Кад виле дођу к очима, тешко оном ко не уме шеврнути. Мало је Сократа и Катона на свету који, у овако критическим окресностима, не би овог истога лисца себи за приклад узели“ (Dositej 2009).

У басни *Мајмун и делфин*, Доситеј објашњава природу лажи, истичући да она, иако је злоба, има неко сродство са шалом, те разликује лаж из нужде и са добрим побудама (коју оправдава), од лажи из зле намере. Он такође разликује лаж из незнања од свесне лажи, као и злоупотребу изрицања истине¹⁶. У басни *Касатин и нас*, Доситеј уочава „саучесништво“ између лажљивца и превареног, те парадоксално, спознајну корист од лажи¹⁷. Доситеј посебно скреће пажњу на лажну религиозност, те на погубно дејство које лаж има на самог лажљивца¹⁸, као и на већу вредност искрености и честитости од испразних лажи из учтивости. Узрок лажљивости превасходно види у говору, посебно прекомерном говору¹⁹ (који, истовремено, има и то необично својство да лаж претвори у истину)²⁰, али и у незнању

¹⁶ „Лаж која бива из незнања, може се рећи неповина.[...]“ (Stefanović Venclović 2009).

¹⁷ „Разуман се ползује од прве преваре, зашто познати кога још не познајемо, то нам је весма полезно, знајући како ћемо се унапредак с њим владати, Зато наша пословица вели: ‘Ко ме брзо превари, хвала му. Ако ме и други ред обмани, јошт већа му хвала; моја је кривица што га се нисам чувао знајући га какав је’“ (Dositej 2009).

¹⁸ „Ако ли нас пак ко из злобе, зависти или незнања оговара и туђа парчета нами пришива, кад ми само знамо да он лаже или да се вара, то је нами доста, начаст му његова лаж, а завист и злоба највише мучи који је у недри носи“ (Dositej 2009).

¹⁹ „Језик је без костију и зглавака, ласно слаже речи какве хоће, и сваки зао може слатко и лепо говорити; зато право га се је чувати, и на нарави и дела свакога сматрати [...]“ (Dositej 2009).

²⁰ „Инглез сврх ове материје овако вели: ‘A false thing being confirmed by often repetition at last is believed, and pass for a current truth’: једна лажна вешт будући

и у злој намери²¹. Лажи из незнања се често толико укорене, према Доситејевом суду, да их сматрају истинама, те стога, сасвим у просветитељском духу, који сваком злу види корен у незнању, и узроке лажи превасходно тражи у њему²².

Теми лажи посвећена је комедија *Лажа и паралажа*, у чијем су средишту ликови лажног барона Голића (Алексе) и његовог пријатеља Мите који, измишљајући читав низ фантастичних прича, наводе богаташку ћерку, пасионирану читатељку љубавних романа, да се заљуби у Алексу и прихвати његову просидбу. Међутим, оштрица комедиографске жаоке није усмерена према Алекси, који лаже зарад сопственог интереса, изричући отворену похвалу лагању²³, већ према лаковерности богате девојке и њеном оцу који не сумњају у лажљивце све док не буду суочени с превише очигледним доказима преваре.

Мотив лаже и паралаже често је присутан у српској култури, од народних приповедака, у којима су лажа и паралажа приказани као довитљиви ликови који се такмиче у измишљању фантастичних прича, преко помануте Стеријине комедије, па до приказа много опаснијих и подмуклијих лажљиваца, какве даје нпр. Ђура Јакшић у приповетки *Комадић швајцарског сира*. Овде су политичари и велика господа побратими по лажљивости²⁴, што је стереотип који је у српској култури и данас доминантан.

потврђена чрес често пофтореније, на конач верује се и пролази за једну трчећу истину, сиреч за такову истину која вреди да се за истину признаје.” (Dositej 2009).

²¹ „Сва измишљенија, преваре и лажна мњенија извиру и произлазе или из незнања или из лукавства. Оне лажи које происходе из незнања, лакше их је од себе отрести, [...]. Оне пак лажи које се из лукавства рађају, неке бивају тобож с добрим намјеренијем, а неке са злим. [...] Са злим намјеренијем бивају кад лукавији за своју корист простијега хоће да обмани[...] Овакови су дакле први који, како се која истина њиховим интересом противна појави, намах: ‘Црква и закон пропаде!’ вичу.” (Dositej 2009).

²² “Сва прелаштенија човеческа на свету, како смо на више места рекли, происходе или из незнањства или из недостаточнога и кривога познанства, које, како је недостаточно, тако све што се о њему суди и говори мора бити или сасвим или од части лажно.” (Dositej 2009).

²³ „Па да није добар занат лагање! дошао сам да зајазим трбу пак оћу да се окућим. На моју душу, морам искати допуштење да отворим школу од лагала“ (Sterija 2009).

²⁴ „А знате ли по чему су њих двојица побре? [...] Један је вучићевац, а други обреновићевац! ‘Непријатељи до смрти’, а овамо се лажу, лажу и себе и друге, лажу и оне којима би били обвезани да истину говоре, лажу све! ... А то је, опет, њихово начело: лагати и живети... И они су се баш по самом том начелу побратимили. Од њих је далеко она узречица: ‘Живиш, да радиш; једеш, да живиш’; они имају сасвим друкчију философију за живот: ‘Живиш, да једеш; лажеш, да имаш шта јести...’ [...]”

Поред политичара и трговаца, у српској култури се сматра да жена лаже, и то највише помоћу суза, што је забележено и у народној пословици „Жена се узда у плач, а лупеж у лаж“, али и у чувеним Његошевим стиховима: „Трговац ти лаже са смијехом, жена лаже сузе просипљући; нико крупно кâ Турчин не лаже“. У Дучићевом *Благу цара Радована* постоје читави пасуси посвећени женској лажима²⁵, коју Дучић види као саставни део женске природе и као мимикрију, мотивисану жељом да се допадне („Лаж због допадања, то је главна лаж жениног спола“), избегавањем насиља („Брак се најчешће састоји од једног лажова и једног насилника“), али и женским односом према прошлости („Ниједна не воли да има прошлост, нити јој даје какву цену; а ако вам крије прошлост, то није зато да њу сачува за себе, него да вас не изгуби“) (Dučić 2009).

У српској су култури и припадници других народа често означени као лажљивци. Насупрот Његошевом кнезу Јанку, за кога су Турци највећи лажљивци, у *Сеобама* М. Црњанског, Аустријанци лажу више од Турака:

„У Турској их нико није лагао. Турчин је ретко реч газио. А кад је погазио, чинио је то обично пандур, потурица, фукара, а у Аустрији је обрнуто. Највише их лажу и varaју они који су на високом положају. У Турској их је башибозук лагао. У хришћанству, они у свили и велуру“ (Crnjanski 2009).

Народна песма пак означава Латине као лажљивце – „Латини су старе варалице“. У *Хроници паланачког гробља* Исидоре Секулић – лажови су „швапски“, али и сви попови:

Па ви бар знате да се сви еснафи један с другим могу посвађати, штавише и попа с попадијом, — али лажа с лажовом никад! Тај се еснаф најбоље слаже и свуд се потпомаже, а, ваљда, и зато што је лаж најјевтинија... Не кошта ништа, а све занима, нарочито и велику господу, којима је, и по себи, истина мрска“ (Jakšić 2009).

²⁵ „Најопасније је хватати жену у лажи. После прве такве сцене, она се толико узме на ум да ви убудуће нећете моћи лако разазнати њену лаж од њене истине. [...] Лаж је њено обично оружје и обично уточиште, чак и најбољих међу женама. Претварање и лаж су једини излаз из небројених њених сукоба са свима тиранима: родитељима, мужем, светом, идејама. Лажју она прикрива своје незнање, које је огромно, и себичност, која је неизмерна, и леност, која је беспримерна, и пороке који су често незајажљиви. [...] Жене кад лажу, оне увек лажу на крупно и тотално; и кад имају да сакрију ситницу, жене негирају и све друго што је с том ситницом у вези, и то брзо, одлучно и коначно. [...] А пошто се не лаже увек да нашкоди, она не узима лаж за средство како би другом учинила зло, него само да себи учини добро. [...] Она зна да је лаж спасавала често и саму истину у критичним моментима. [...] Ако хоћете да вас жена воли, треба јој дати прилике да вас сто пута слаже, и да увек изгледа као да то не видите. [...] Тако се она направи друкчијом него што је у ствари, да убрзо наличи већма на наш модел, него на своју природу. [...] Жена се не служи лажју да нападне, него да се одбрани.“ (Dučić 2009).

„Али жупник! Море, ја теби, и свима, одавно говорим да су швапски попови лисице! Оно, знаш, право је рећи да и наши нису бољи. Мој прота и твој жупник, свеједно. Учени људи, добри људи, вредни људи, али тек провири лисичји реп...“ (Sekulić 2009).

У српској култури се лаж, као једно од изразито негативних својстава, обично приписује актуелном или блиском „непријатељу“. Лажљивац је, било да је реч о представнику другог народа, представнику власти, моћне друштвене групе, или напросто о – жени, као претећој „другости“ у оквиру патријархалног светоназора²⁶, увек Други. Безазлена, шаљива лаж, као и лаж ради забаве и надмудривања, припада блиским припадницима „наше“ заједнице – Ери, Ваљевцима или Шапчанима, чобанину, детету и сл.

Период модернизма, који је обележио европску културу, рефлектовао се и на српску културу с почетка XX века. Паралелно с отпором клишеима и ауторитету, те с јачањем релативизма и темељног скептицизма, мења се и однос према лажи, која се открива посвуда иза фасада истине. Тако је за Нушића читав свет заснован на лажима. Он у *Аутобиографији* пише да је истина непостојанија од заблуде, да се може изрећи само ако се окити лажима, те да је готово све на овом свету засновано на лажима и лажним величинама²⁷. У *Покојнику* сличну осуду друштва, чији је читав поредак заснован на лажима, обманама и претварању, изриче Марић²⁸. Нушић чак

²⁶ У српским народним причама, лажљивац је и Ћосо – физички слаб и безбрад (*ћосав*), али лукав – што значи да не задовољава патријархални модел „правог“ мушкарца, будући да поседује „женске“ карактеристике, укључујући и – лажљивост.

²⁷ „Ено је и матора уседелица правда, заменила лажнима поиспадале зубе, задигла сукњу те јој се види доњи прљави веш; метнула мутне наочаре на нос да би сакрила разроки поглед; подметнула читава повесма вуне у груди да би формирала усахнуле дојке из којих још и данас доји човечанство. И за њима још многи, још врло многи; родољубље, лицемерство, себичност, врлина, порок, лаж и истина, и сви други, сви који изблиза, када си међу њима, нити изгледају тако одевени, нити су таквога понашања какво се кроз ово стакло на догледу сагледа. Па онда, кроз оно велико стакло видиш увеличаног књижевника, или научника, за којег се вели да казује последњу реч, чије се име исписује увек у врху и са поштовањем изговара, којему се они који га опкољују стално диве [...]. А кад окренеш ону другу страну, стакло које умањује, ти видиш један обичан професорски тип, какви се у великих народа броје на батаљоне; видиш човека који своје аковче знања целог живота претаче, видиш научника који као каква модискиња сваких шест месеци рекламира нову робу којом се снабдео за ту сезону, напомињући узгред да распродаје стару по сниженој цени, и видиш човека који на нашој наивности зида своју лажну величину“ (Nušić 2009).

²⁸ „Зар једна перверзна жена, један лажан пријатељ, један разбојник на катедри универзитета, један отимач туђе имовине и један кривоклетник; зар су то стубови на којима почива тај ваш друштвени поредак?“ (Nušić 2009a).

и у смрти – која је у српској култури једино поуздана и не лаже²⁹ – види могућност лажи: „Па то значи, господо, не може човек ни у смрт веровати? И смрт се пролагала“ (Nušić 2009a).

Модерност је, доносећи сумњу у све, очигледно донела и проширење царства лажи. Док је за хришћански оријентисану културу Бог био гарант истине, а период рационализма истину смешта у разум, за модернизам више не постоји извесност истине, па ни потпуна разлика између истине и лажи. То се рефлектује и на разумевање лажи у српској књижевности XX века. Тако Растко Петровић (*Људи говоре*) изриче крајњу консеквенцу скептицизма – „Или не, све је то лаж јер је мисао“, док Владан Десница (*Пролећа Ивана Галеба*) има поверења само још у лица спавача³⁰, врхунац лажи види у обмањивању средствима истине³¹, закључујући да се истина од лажи заправо не може разлучити³², те да управо та неостељивост на уобичајену разлику између истине и лажи у уметности доноси олакшање, будући да је она посвећена својој истини. За Десницу је гола људска истина могућа само ако је, баш као и уметност, несврховита, а идеологија неминовно уноси лаж у њих³³. Истина између људи не постоји чак ни на самрти³⁴, а узрок лажима лежи у речима, јер оне, као „данајски дар“, дају могућност за лаж³⁵.

²⁹ Упореди: Исидора Секулић, *Хроника паланачког гробља*: „Гробље не лаже, па ни гробар“, Милош Црњански, *Сеобе 2*: „Не лажу мртви!“; Владан Десница, *Пролећа Ивана Галеба*: „Али, изгледа, човјек не може да се ослободи лажи као ни своје коже. [...] Снагу пуне искрености добивамо тек пред лицем нечег далеко важнијег, далеко пресуднијег од оног што признајемо. Можда тек пред лицем Оне наспрам којој све друго постаје ситно и безболно до ништавости“.

³⁰ „Лица спавајућих не лажу: тек на њима видимо праву биједу њихових сопственика“ (Desnica 2009).

³¹ „Обмањивање средством истине несравњиво је подлије него обмањивање средством лажи.“ (Desnica 2009).

³² „[...] тако је и мени остало то слабо разликовање између помисли и стварности, између ‘истине’ и ‘лажи’, између онога што се „одистински догађа“ и онога што се ‘само замишља’“. И, што је још горе, остала ми је извјесна неспособност да схватим пуну важност тог лучења“ (Desnica 2009).

³³ „Голе људске истине, слободне од било какве усмјерености, слијепе за било какву сврховитост, суверено небрижне за послетке који из ње слиједе. Јер чим није таква, она само фалсифицира и лаже. Идеологије и ‘осмишљене истине’ нису друго него нарихтавање лажних биланса у смршеном рачуноводству човјечанства“ (Desnica 2009).

³⁴ „И ето, у крајњем часу, када нам највише треба нечија присна близина, између нас и наших најближих, између нас и свега, залегло је нешто подмукло, залегла је једна непрелазна туђост, туђост лажи.“ (Desnica 2009).

³⁵ „Изражавање може да буде и лажно. [...] Тако је и ту: чим су настала средства изражавања, родила се и могућност лажног изражавања. Уништимо, дакле, Verbum! Јер тек је он дао могућност за кривотворење, за лаж.“ (Desnica 2009).

Ако је период модерне видео извор лажи у речима, лаж је у савремено доба повезана превасходно с медијским сликама. Од Ги Деборовог *Друштва спетакла*, у коме се спектакл дефинише као слике одвојене од свих аспеката живота, које стварају одвојени лажни свет, те као визуелна обмана коју стварају масовни медији, али и као поглед на свет који се материјализовао (Debor 1967, 6), до Бодријаровог *Симулакрума и симулације*, у коме се прави разлика између симулације, која у основи има неки стварни објекат или процес, и симулакрума или лажне слике, који стоји на месту стварности (Bodrijar 1991), медији су најчешћа мета критике постмодерне културе, у којој више не постоји разлика између стварности и копија стварности или – медијских лажних слика.

Лиотаров *крај великих нарација* преобразио се у почетак владавине медијских слика, чија је једна од главних особина мењање појма истине – који се све више обликује као мноштво партикуларних истина: „истина се континуирано медијски репрезентује као мноштвеност, било да је у питању њено техничко генерисање или акт конзумирања медијски ре-продукованог доживљаја“ (Vuksanović 2007). Тиме што постаје мноштвена, истина постаје и релативна, и напослетку се губи у „информацијској међави“, а тврдња да је истина изгубила на значају колико су медији забили на важности (Vuksanović 2007) показује се као тачна. Отуда вероватно синтагме *медијске лажи* или *медији лажу* имају све фреквентнију употребу, а у савременој српској култури се својство лажљивости, осим политичарима, најчешће приписује медијима који се, уосталом, схватају као њихова продужена рука, чија је главна функција политичка и идеолошка манипулација. О идејама повезаности медија и политике, те о њиховом својству лажљивости, сведоче и бројне пароле усмерене против медијских манипулација, које су обележиле протесте у Србији последњих деценија XX и првих деценија XXI века, попут „РТС лаже“ или „Информер лаже“ и сл, али и чести новински наслови који говоре о медијским манипулацијама и лажима. За разумевање доминантног концепта лажи као *медијске лажи* у савременој српској култури индикативна је и популарна песма „Систем те лаже“ групе *Београдски синдикат*, према којој повећање броја медија и количине доступних информација повећава лажљивост система, а поред медија се, као носиоци лажи, помињу и „банке, ММФ, корпорације“.

Можемо, коначно, закључити да је лаж превасходно културна и семиотичка чињеница – будући да постоји само у друштву у коме је истинитост обавезна претпоставка комуникације. У савременом друштву, скупа с разноврсним релативизацијама истине, и појам лажи је релативизиован. Сведоци смо и измене комуникацијског протокола: оно што је донеда-

но важило само за сферу уметности и игре, у којима је лаж дозвољена, почело је да важи и у сфери друштвене збиље. Наиме, с губитком чврстих представа о реалности и истини, губитком „великих наратива“, те са релативизацијом моралних норми у правцу утилитаризма, очигледне лажи у јавном дискурсу постале су прећутно дозвољене или наилазе на мању осуду.

Концепти лажи и однос према њој у српском језику и култури мењали су се скупа с културним и друштвеним променама. Првобитни концепт лажи у српском језику, као и у већини индоевропских језика, био је у вези с идејом грешке и недостатка, али и са шалом и лакрдијом. У народној свести, о чему нам сведоче народне песме и приче, лаж је понајвише била схваћена као изрицање невероватне фикције, као фантастично, шаљиво претеривање, те као способност надмудривања која има позитивну конотацију. Истраживање је показало и да се у српској култури лажљивост као негативно својство, обично приписује моћном Другом – било да је реч о представницима других народа, актуелном или блиском „непријатељу“, припадницима супротстављене или владајуће класе, или о жени као претећој другости у патријархалном светнозору. Безазлена, шаљива лаж, ради забаве и надмудривања, својствена је пак блиским припадницима сопствене заједнице. Овај концепт злог лажљивца као Другог такође може имати своје корене у хришћанској култури, у којој је Бог гарант истине, а њему је супротстављена другост у виду ђавола, који је у хришћанској традицији – лажљивац и отац лажи (*Diabolus mendax est et pater eius*). Истовремено, реч је о деловању универзалних психолошких механизма одбране – пројекције и рационализације: увек лажу други; када ми лажемо, онда је то оправдана лаж (с племенитим циљем), *бела лаж*, мудро лукавство или шала, те је стога прихватљива.

Концепт лажи је и у савремено доба саодређен концептом „моћног Другог“, те је сада најчешће повезан с медијским сликама, које творе паралелну или лажну стварност зарад интереса моћних група (политичара, корпорација, банака и сл.), супротстављених „народу“ или беспомоћном појединцу.

Изгледа да се лаж нашла у парадоксалном положају: будући да је одасвуда очекујемо и прихватамо готово као комуникацијску норму, те да наша способност разликовања истине и лажи слаби, јер је сам појам истине постао нестабилан, лаж је, умножавајући се и постајући доминантна, изгубила своју утемељеност – а то је управо постојање друштва у коме говорење истине представља начелну друштвену обавезу и подразумевано полазиште комуникације. Стога се може рећи да се налазимо на корак од лажног (и лажљивог) друштва без (концепта) лажи.

Literatura

- Bodrijar, Žan. 1991. *Simulakrumi i simulacija*. Novi Sad: Svetovi.
- Buck, Carl Darling. 1965. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*. The University of Chicago Press.
- Debor, Gi. 2003. *Društvo spektakla*. Porodična biblioteka br. 4, http://anarhija-blok45.net/zen.com/tekstovi/Debord_Drustvo_spektakla_A4_1967.pdf, pristupljeno 06.06. 2017. 2017.
- Ditmarsch van, Hans, Jan van Eijck, Floor Sietsma and Yanjing Wang. 2012. On the Logic of Lying. In *Games, Actions and Social Software*, Hans van Ditmarsch (ed.), 41–72. Heidelberg: Springer-Verlag Berlin.
- Eco, Umberto. 1976. *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Eco, Umberto. 1984. *Semiotics and Philosophy of Language*. Bloomington: Indiana University Press,
- Festini, H. 2012. Istina u znanosti. *Filozofska istraživanja* 32: 403–409.
- Filipović, Vladimir (ur). 1965. *Filozofijski rječnik*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Frojd, Sigmund. 1986. *Budućnost jedne iluzije i drugi spisi*. Zagreb: ITRO „Naprijed“.
- Kembel, D. 2005. *Lažljivčeva priča*. Beograd: XX vek.
- Koen, Moris i Ernest Nejgel. 2004. *Uvod u logiku i naučni metod*. Nikšić: Jasen.
- Kvas, Kornelije. 2011. *Istina i poetika*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Lotman, Jurij. 2004. *Semiosfera*. Novi Sad: Svetovi.
- Niče, Fridrih. 1984. *Knjiga o filozofu*. Beograd: Grafos.
- Skok, Petar. 1971–1988. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (I-IV)*, Zagreb: JAZU.
- Ten Brinke L., J.J. Lee, D.R. Carney. 2015. The Physiology of (Dis)Honesty: Does it Impact Health?. *Current Opinion in Psychology* 6: 177–182. COPSYC. <http://dx.doi.org/10.1016/j.copsyc.2015.08.004>, pristupljeno 02.07. 2017.
- Tolstaja S. M. 1995. Magija obmana i chuda v narodnoj kul'ture. U *Logičeskij analiz jazyka: Istina i istinnost' v kul'ture i jazyke*, red. Arutjunova, N. D., Rjabceva, N. K. Moskva: Institut jazykoznanija RAN.
- Tolstoy, N. I. (ed.). 2004. *Slavyanskije drevnosti: Etnolingvističeskij slovar'*, Vol. 3. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniya Publ.
- Vuksanović, Divna. 2007. *Filozofija medija. Ontologija, estetika, kritika*. Beograd: Čigoja. <https://dzonson.files.wordpress.com/2007/06/filozofija-medija.pdf>
- Weinrich, Harlad. 2005. *The Linguistics of Lying and Other Essays*. Seattle and London: University of Washington Press.

Izvori

- Crnjanski, Miloš. 2009. *Seobe 2* (digitalno izdanje). Beograd: Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Microsoft. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs>, pristupljeno 11. 06. 2017.
- Desnica, Vladan. 2009. *Proljeća Ivana Galeba* (digitalno izdanje). Beograd: Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Microsoft. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs>, pristupljeno 11. 06. 2017.

- Dositej, Obradović. 2009. *Basne* (digitalno izdanje). Beograd: Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Microsoft. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs> pristupljeno 10. 06. 2017.
- Elezović, Gliša. 2017. *Rečnik kosovsko-metohiskog dijalekta* (digitalno izdanje). Beograd: Institut za srpski jezik i Centar za digitalne humanističke nauke. <http://en.raskovnik.org/dictionaries/GE.RKMD>, pristupljeno 11. 06. 2017.
- Jakšić, Đura. 2009. *Proza* (digitalno izdanje). Beograd: Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Microsoft. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs> pristupljeno 10. 06. 2017.
- Nušić, Branislav. 2009. *Autobiografija* (digitalno izdanje). Beograd: Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Microsoft. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs> pristupljeno 10. 06. 2017.
- Nušić, Branislav. 2009a. *Pokojnik* (digitalno izdanje). Beograd: Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Microsoft. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs> pristupljeno 10. 06. 2017.
- Petrović, Rastko. 2009. *Ljudi govore* (digitalno izdanje). Beograd: Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Microsoft. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs> pristupljeno 11. 06. 2017.
- Popović, Jovan Sterija. 2009. *Laža i paraლაža* (digitalno izdanje). Beograd: Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Microsoft. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs>, pristupljeno 09. 06. 2017.
- Sekulić, Isidora. 2009. *Hronika palanačkog groblja* (digitalno izdanje). Beograd: Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Microsoft. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs>, pristupljeno 11. 06. 2017.
- Stefanović Karadžić, Vuk. 1853. (digitalno izdanje). *Srpske narodne pripovjetke*. https://www.rastko.rs/knjizevnost/usmena/vkaradzic-price/vkaradzic-price_2.html, pristupljeno 09. 06. 2017.
- Stefanović Karadžić, Vuk. 1821. (digitalno izdanje). *Srpske narodne pripovjetke*. https://www.rastko.rs/knjizevnost/usmena/vkaradzic-price/vkaradzic-price_1.html, pristupljeno 09. 06. 2017.
- Stefanović Karadžić, Vuk. 1845. (digitalno izdanje). *Srpske narodne pjesme*. https://www.rastko.rs/knjizevnost/usmena/vkaradzic-pesme_II.html, pristupljeno 09. 06. 2017.
- Stefanović Karadžić, Vuk. 2017. *Srpski rječnik* (digitalno izdanje). Beograd: Institut za srpski jezik i Centar za digitalne humanističke nauke, <http://en.raskovnik.org/dictionaries/VSK.SR>, pristupljeno 08. 06. 2017.
- Stefanović Venclović, Gavril. 2009. *Crni bivo u srcu* (digitalno izdanje). Beograd: Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Microsoft. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs>, pristupljeno 10. 06. 2017.
- Sveti Sava. 2009. *Sabrana dela* (digitalno izdanje). Beograd: Učiteljski fakultet Univerziteta u Beogradu, Microsoft. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs>, pristupljeno 11. 06. 2017.
- Vujanić, Milica ur. 2011. *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska.
- Zlatanović, Momčilo. 2017. *Rečnik govora južne Srbije* (digitalno izdanje). Beograd: Institut za srpski jezik i Centar za digitalne humanističke nauke, pristupljeno 11. 06. 2017.

Stari tekstovi

August. Contra mend.: Avgustin, Aurelije. 2010. *O laži*. Zagreb: VBZ.

August1. Contra mend.: Avgustin, Aurelije. 2010. *Protiv laži*, Zagreb: VBZ.

Biblija ili Sveto pismo staroga i novoga zaveta. Ljubljana: ČGP Delo. prev. Daničić, Đuro i Stefanović Karadžić, Vuk. s. a

Ivana Bašić

Institute of Ethnography SASA, Belgrade, Serbia

*Lie as a communication model and concepts of lying
in the Serbian language and culture*

A lie is a cultural and semiotic fact – as it exists only in the society where truthfulness is mandatory. Although lying has been negatively judged in various ethical and religious systems, under the certain circumstances, it has always been perceived even as ethical or at least permitted. In the contemporary society, together with various variants of truth, lying too has been relativised. We are witnesses, at present, of the change in the communication protocol; where lying has been permitted only in the sphere of arts and play, it begun to be permitted in the sphere of social reality. In fact, with the loss of concrete conceptions of reality and truth, blatant lies have become, according to reticent convention, permitted or have been mildly judged in the public or political discourse. The concepts of lying and the stance towards it in the Serbian language and culture have been changing with cultural and social changes. The original concept of lying in the Serbian language, as it has been the case in the majority of IE languages, was closely related to the concept of error and shortcoming as well as with a joke and shenanigans. In the conscience of general public, as it has been recorded in Serbian epic poetry and folk tales, lying has been labeled as something fantastic, a fiction, or jolly exuberance as well as witticism with positive connotations. The research has shown that in the Serbian culture lying has a negative attribute, usually given to an archenemy or representatives of other nations, or a representative of the ruling class, or even a woman that symbolically represents a potential danger in a society with patriarchal worldview. A harmless joking lie that is told in entertainment purposes is peculiar for the members of the ‘own’ community. This concept of a liar as ‘someone else’ could have roots in the Christian culture, where God is the guarantor of the truth while the arch-enemy (Devil) from within is the liar and the father of lies (Diabulous mendax est et pater ejus.) The concept of lying in the contemporary era has been labeled as “powerful Other” and is most commonly related with the media pictures that create a parallel and deceitful reality because of the various interests of

the powerful lobby or groups (politicians, corporations, banks etc.) that are the archenemy of the populous or a helpless individual. The omnipresence of lying, and weakening of the definition of truth, in the contemporary society, leads to a paradoxical situation where the concept of lying may not exist in the future because the necessary presumption of its existence is in fact the social and communicational obligation of telling the truth.

Key words: Semiotics of lying, concepts of lying, linguistic anthropology, Serbian culture

*Mensonge comme modele communicationnel
et les concepts de mensonge dans la langue et la culture serbes*

Dans cet article le mensonge est traité comme modele communicationnel, pour qu'ensuite l'intérêt se concentre sur l'analyse des concepts du mensonge dans la langue et la culture serbes. Il s'avère que le mensonge dans la création populaire serbe a souvent été conceptualisé comme une invention comique, destinée au divertissement. En outre, le concept de mensonge comme de l'énonciation nuisible d'une contrevérité, motivée par l'intérêt et par la conquête du pouvoir a été noté. Dans les représentations populaires serbes le mensonge nuisible est principalement relié au puissant „Autre“, alors que l'on attribue habituellement aux membres de sa propre communauté un mensonge innocent, comique, ou un mensonge pour jouer un tour à quelqu'un. Dans la culture contemporaine serbe le mensonge est le plus fréquemment associé aux hommes politiques et aux medias comme porteurs du pouvoir social.

Mots clés: sémiotique du mensonge, concepts du mensonge, anthropologie linguistique, culture serbe

Primljeno / Received: 24.08.2017.

Prihvaćeno / Accepted: 23.10.2017.